

Łukasz P. Skurczyński

Wydział „Artes Liberales”

Uniwersytet Warszawski

W OBRONIE KOBIET: MARIE DENTIÈRE (1490/1495–1561) JAKO PREKURSORKA TEOLOGII FEMINISTYCZNEJ W CZASACH REFORMACJI

Abstract. The article presents the life and theological work of Marie Dentièr (1490/95–1561), focusing on her *L'Epistre tresutile faicte ey composée par une femme chrestienne de Tornay* (*A Very Useful Epistle, Made and Composed by a Christian Woman of Tournai*). Born in 1495 in Tournai (Flanders), Dentièr stood for Reformation ideals when she was still an Augustinian nun; for that, she was expelled from the Saint-Nicolas-des-Prés nunnery. She settled in Thonon near Geneva with her second husband Antoine Froment. As a supporter of John Calvin and William Farel, she published in 1539 her *Very useful epistle...* addressed to Queen Margaret of Valois. In her letter, Dentièr not only stood up for both thinkers, but also demanded equal rights for women and men concerning freedom of speech and preaching the word of God. Forgotten for many centuries, Marie Dentièr was rediscovered in the second half of the 20th century. In 2003, to honor her commitment to promulgating Reformation ideals, her name was inscribed on the Reformation Wall in Geneva, the only female name to this day.

Keywords: Marie Dentièr, Reformation, John Calvin, women of the Reformation, Bible.

Abstrakt. W niniejszym artykule przedstawiam sylwetkę Marie Dentièr (1490/95–1561) oraz jej teologiczne dzieła, głównie *L'Epistre tresutile faicte ey composée par une femme chrestienne de Tornay* (*Bardzo potrzebny list napisany i zredagowany przez chrześcijankę z Tournai*). Urodzona w 1495 roku w Tournai (Flandria) Dentièr, jeszcze jako augustiańska mniszka opowiedziała się za ideami reformacji, za co w 1524 roku wyrzuciona została z klasztoru Saint-Nicolas-des-Prés. Wraz z drugim swoim mężem Antoinem Fromentem zamieszkała nieopodal Genewy, w Thonon. Jako zwolenniczka Jana Kalwina i Wilhelma Farela opublikowała w 1539 *Bardzo potrzebny list* adresowany do Małgorzaty de Valois, w którym nie tylko stanęła w ich obronie, lecz również domagała się zrównania praw kobiet i mężczyzn w kwestiach wolności słowa i zwiastowania Słowa Bożego.

Marie Dentièrre, przez wieki zapomniana, odkryta została na nowo w drugiej połowie XX wieku. Swojemu zaangażowaniu w szerzenie idei reformacji Dentièrre zawdzięcza fakt, że w 2003 roku wyryto jej imię i nazwisko na pomniku reformacji w Genewie. Po dziś dzień jako jedynej kobiecie.

Słowa kluczowe: Marie Dentièrre, reformacja, Jan Kalwin, kobiety reformacji, Biblia.

Wstęp

W szesnastowiecznej pracy *Zaczyn kalwinizmu* (fr. *Le Levain du Calvinisme*) mniszka Jeanne de Jussie w następujący sposób opisuje wizytę dwóch mężczyzn w klasztorze Klarysek:

W ich towarzystwie znajdowała się fałszywa mniszka, pomarszczoną, o diabelskiej mowie, dzieciata mężatka, zwana Marie d'Entière¹, z Pikardii, która mieszała w nauczaniu i deprawowała nabożnych ludzi².

W innej pracy, wydanej blisko 400 lat później, *Chronique de Froment*, historyk reformacji Jules Petrmann tę samą mniszkę opisuje jako „intrygującą kobietę, ambitną i wyrachowaną, lepiej wykształconą od swojego męża”³.

Kim była ta tajemnicza kobieta, która, gdy żyła, nie cieszyła się zbyt dobrą reputacją, a która od drugiej połowy XX wieku została na nowo odkryta przez badaczy i badaczki reformacji? Określano ją przeróżnymi epitetami: „nieoswojoną wiedźmą” lub „pożeraczką mężczyzn”⁴. Podkreślano jej porywczosć, bezkompromisowość i zbyt radykalną osobowość. Po dziś dzień nie sposób w pełni ująć i szczegółowo sportretować tę nietypową osobę.

W pierwszej części niniejszego artykułu postaram się przybliżyć życiorys i cechy osobowości tej, którą szwajcarska historyczka polskiego pochodzenia Irena Backus opisuje jako prekursorkę teologii feministycznej w czasach reformacji⁵. W drugiej

¹ Nazwisko Marie Dentièrre było zapisywane na różne sposoby, w tym tak, jak w przywołanym cytacie.

² Zob. J. de Jussie, *Le Levain du Calvinisme ou commencement de l'hérésie de Genève, fait par Révérende Soeur Jeanne Jussie, lors Religieuse à Sainte Claire de Genève, et apres sa sortie Abbessse au Couvent d'Anyssi*, Genève 1865, s. 173 [wszystkie tłum. – Ł.P.S.].

³ Zob. J. Petremann, *Les vies manuscrites et la tradition farellienne*, [w:] Guillaume Farel, 1489–1565. *Biographie nouvelle*, Neuchâtel 1930, s. 51.

⁴ Por. I. Graesslé, *Vie et légendes de Marie Dentièrre*, „Bulletin du Centre protestant d'Etudes” 2003 (55), nr 1, s. 3.

⁵ Por. I. Backus, *Marie Dentièrre: un cas de féminisme théologique à l'époque de la Réforme?*, „Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français” 1991 (137), s. 177–195.

części skoncentruję się na dziełach Marie Dentièrre, głównie na *Bardzo potrzebnym liście* (fr. *Epître très utile*), w tym na rozdziale *Obrona kobiet* (fr. *Défense pour les femmes*)⁶.

Marie Dentièrre: życie, twórczość, działalność pedagogiczna i kaznodziejska

Kilka informacji biograficznych

Nie jesteśmy pewni, kiedy dokładnie urodziła się Marie Dentièrre. Niektóre źródła wskazują na 1490 rok, inne na 1495 rok⁷. Wiemy natomiast, że pochodziła z biedniej szlachty – jej ojciec był rycerzem Zakonu Grobu Bożego w Jerozolimie – zamieszkującej Tournai w północnej Flandrii. Tam wstąpiła do klasztoru Saint-Nicolas-des-Prés prowadzonego przez augustianki, a następnie została jego przeoryszą. Jednak w 1520 roku skłoniła się ku ideom luterskiej reformacji i wyrzucona została z klasztoru. Być może w tym właśnie momencie swojego życia znalazła schronienie u królowej Małgorzaty Nawarskiej, siostry Franciszka I, króla Francji. Niektórzy historycy snują takie przypuszczenia, pisząc, że po opuszczeniu klasztoru udała się do Paryża, gdzie poznała królową Margot i zaprzyjaźniła się z nią⁸.

Dentièrre dotarła w końcu do Strasburga, gdzie około 1526 roku wyszła za mąż za Simona Reberta, byłego proboszcza parafii w Tournaisis i członka koła z Meaux, grupy humanistów, w skład której wchodził między innymi reformatorzy Wilhelm Farel i Marcin Bucer. Jednak małżeństwo nie czuło się zbyt komfortowo w tym mieście i wraz ze swoimi dwiema córkami w maju 1528 roku przeprowadziło się najpierw do Bex, a następnie do Aigle, gdzie Rebert objął urząd pastora i pełnił go do 1532 lub 1533 roku, w którym zmarł.

Dentièrre wyszła następnie za mąż za młodszego o 14 lub 19 lat Antoine’a Fromenta, pochodzącego z Dauphiné, przyjaciela Wilhelma Farela, którego Froment był towarzyszem podróży ewangelizacyjnych do Neuchâtel i po regionie Jura. Froment sam zaś toczył ewangelizacyjny bój jako podróżny kaznodzieja to w Bernie, to

⁶ W niniejszym artykule korzystam z dwóch wydań krytycznych dzieła M. Dentièrre: *Epître très utile, faite et composée par une femme chrestienne de Tornay, envoyée à la Royne de Navarre, soeur du Roy de France. Contre Turcz, Juifs, Infideles, Faulx chrestiens, Anabaptistes et Lutheriens* – pierwsze [w:] *Correspondances de Réformateurs*, Herminijard A.-L. (red.), t. 5, nr 785, Genève 1878, s. 295–305 oraz drugie [w:] *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève*, Rilliet A. (red.), t. 20, Genève 1879–1888, s. 378–384. W przypisach podawać będę, o które z wydań chodzi.

⁷ Por. I. Graesslé, *op. cit.*, s. 4.

⁸ Por. W. Kemp, D. Derosiers-Bonin, *Marie d'Ennetières et la petite grammaire hébraïque de sa fille d'après la dédicace de l'Épître à Marguerite de Navarre (1539)*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, t. 51, Genève 1998, s. 117.

w Bazylei, zanim dołączył do Farela w Genewie w 1533 roku. Dentièrre i Froment mogli prawdopodobnie poznać się już w 1528 roku, gdy Froment przebywał w Aigle i wygłaszał tam kazania⁹. Niemniej, dopiero w marcu 1535 roku Dentièrre z córkami przeniosła się do Fromenta do Genewy, gdzie po dwóch latach przyszła na świat ich córka Judith.

Działalność publicystyczna Marie Dentièrre

To właśnie w Genewie Dentièrre zaczęła pisać. Rok po swoim przyjeździe ukazał się jej anonimowy traktat *Wojna i wyzwolenie miasta Genewy* (fr. *La guerre et deslivrance de la ville de Genesve*)¹⁰. Za autora traktatu uważano na początku męża Dentièrre. Pod koniec XIX wieku, badania nad tekstem wykazały, że napisała go Marie Dentièrre¹¹.

Z Genewy Marie utrzymywała kontakty w królową Francji i Nawarry Małgorzatą de Valois – Froment w jednym ze swoich tekstów z 1550 roku nazwał ją „kumą” (fr. *commère*) Małgorzaty¹². To właśnie dla królowej Margot, która chciała poznać powody wydalenia reformatorów Kalwina i Farela z Genewy, Dentièrre chwyciła za pióro w 1539 roku i napisała *Bardzo potrzebny list*, który podobnie jak poprzednia jej praca, opublikowany został anonimowo. Traktat ten bardzo szybko wywołał skandal, częściowo przez skierowane przeciwko genewskim pastorom ostre ataki, które zawiera. Rada miasta skonfiskowała z drukarni Jehana Gerarda tysiąc pięćset egzemplarzy, aczkolwiek kilkaset sztuk zdążyło się z niej wydostać. Sam Jehan Gerard został zatrzymany na wniosek miejskich pastorów, lecz kilka dni później opuścił miejski areszt.

Po powrocie Kalwina do Genewy relacje reformatora z rodziną Fromentów zaczęły się pogarszać. Froment równoległe do swojej działalności duszpasterskiej zajął się handlem (sprzedają oliwy i wina), a z listów Farela do Kalwina wynika, że popadł w pijaństwo¹³. Niemniej w 1561 roku powstała przedmowa do kazania Kalwina podpisana inicjałami M.D. wraz z fragmentami *De Habitu Virginum* Cypriana z Kartaginy, biskupa i Ojca Kościoła, przetłumaczonymi na język francuski i umieszczonymi jako posłowie; całość wyszła drukiem w tym samym roku w formie, którą nazwać można „małym *pirackim* zbiorem tekstów propagandowych ewangelicyzmu reformowanego”¹⁴. Rok 1561 to również rok, w którym teologini z Tournai umarła.

⁹ Por. I. Graesslé, *op. cit.*, s. 5.

¹⁰ Zob. M. Dentièrre, *La Guerre et Deslivrance de la ville de Genesve*, [w:] *Mémoires et documents...*, s. 309–374.

¹¹ I. Graesslé, *op. cit.*, s. 10.

¹² *Ibidem*, s. 6.

¹³ *Correspondances des Réformateurs...*, s. 173.

¹⁴ Zob. I. Backus, *op. cit.*, s. 181 oraz por. J.-M. Hornus, R. Peter, *Calviniana rarissima du Fonds Medard à Lunel*, „Etudes théologiques et religieuses” 1979, nr 54, s. 1–32.

Marie Dentièrre – pedagożka i kaznodziejka?

Należy jeszcze podkreślić dwa aspekty z życia Dentièrre, a mianowicie jej działalność pedagogiczną i kaznodziejską. W 1539 roku, gdy Froment porzucił swoją posługę diakona i został mianowany pastorem w Massongy, miasteczku nieopodal Chablais, Marie i Antoine zaczęli prowadzić w swoim domu pensję dla młodych dziewcząt, na której prawdopodobnie nauczano hebrajskiego. Historycy Kemp i Desrosiers-Bonin zresztą uważają, że sama Dentièrre mogła posiadać podstawową znajomość tego języka¹⁵. Nie zapominajmy, że jej pierwszy mąż należał do grona pierwszych tłumaczy Starego Testamentu z języka oryginalnego, a ona sama w *Bardzo potrzebnym liście* przypisuje sobie znajomość języka hebrajskiej Biblii¹⁶. Wątek ten rozwinę nieco dalej.

Badacze i badaczki zastanawiają się nad jej działalnością kaznodziejską, która dotyczyłaby głównie lat 1536–1541¹⁷. Wskazywałyby na to między innymi opis ewangelizacji klasztoru Klarysek, który zawarła w swoim dziele Jeanne de Jussie i który przywołałem na początku artykułu.

Jane Dempsey Douglas przypuszcza, że kobiety mogły sprawować taką funkcję w Genewie, a sam Kalwin mógł być temu przychylny mając na uwadze „stan wyjątkowy” i „brak organizacji” Kościoła szwajcarskiego na początku 1530 roku¹⁸. Zważmy zresztą, że Marie sama wspomina o zakazie głoszenia kazań, którym została objęta, gdy pisze w *Bardzo potrzebny liście*: „I choć nie zezwala się nam na głoszenie kazań publicznie na zgromadzeniach i w kościołach, to czyż nie możemy pisać i napominać miłosiernie siebie same nawzajem?”¹⁹.

Niektórzy badacze i niektóre badaczki, aby zilustrować swoją tezę o roli jaką odegrała Dentièrre jako kaznodziejka, porównują style teologini i Farel – oba ostre, zapalczywe, żeby nie powiedzieć wręcz napastliwe i agresywne²⁰. Czy Dentièrre nie towarzyszyła Farelowi w jego sławnych odwiedzinach klasztoru Klarysek? Cynthia Skenazi w swoim artykule dla „Renaissance et Réforme” pisze: „Nowością w wystąpieniu Dentièrre w klasztorze tego dnia jest zawłaszczenie modelu kaznodziejskiego Farel’a dokonanego przez kobiety”²¹. Pochylmy się zatem nad twórczością Marie Dentièrre.

¹⁵ W. Kemp, D. Derosiers-Bonin, *op. cit.*, s. 127–128.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ I. Graesslé, *op. cit.*, s. 8.

¹⁸ J. D. Douglass, *Women, Freedom and Calvin*, Philadelphia 1985, s. 105–107.

¹⁹ M. Dentièrre, *Épître très utile...*, [w:] *Correspondances des Réformateurs...*, s. 297.

²⁰ C. Skenazi, *Marie Dentièrre et la prédication des femmes*, „Renaissance et Réforme” 1997, nr 1 (21), s. 5–18.

²¹ *Ibidem*, s. 13.

Dzieła Marie Dentièrre

Dentièrre jest autorką dwóch traktatów oraz jednej przedmowy. Pierwszy z traktatów, historyczny, opublikowany w 1536 roku, nosi tytuł *Wojna i wyzwolenie Genewy, wiernie opisany i spisany przez pewnego kupca zamieszkującego nią* (fr. *La Guerre de Deslivrance de la Ville de Geneve, fidelement faicte et composee par ung Marchant demourant en icelle*). Następny, teologiczny, to *Bardzo potrzebny list napisany i zredagowany przez chrześcijankę z Tournai, adresowany do królowej Nawarry, siostry króla Francji, przeciwko Turkom, Żydom, niewiernym, fałszywym chrześcijanom, anabaptystom i luteranom* (fr. *L'Epistre tresutile faicte ey composée par une femme chrestienne de Tornay, envoyee a la Reine de Navarre, Soeur du Roi de France, contre les Turcs, Juifs, Infideles, Faux chretiens, Anabaptistes et Lutheriens*) z 1539 roku. Wreszcie w roku swojej śmierci Marie Dentièrre napisała przedmowę do kazania Jana Kalwina, podpisaną swoimi inicjałami, na temat kobiecych strojów.

W tej przedmowie Dentièrre porusza między innymi kwestię makijażu i koncepcje obrazu Boga. Nie miejsce tu na przedstawienie treści zawartych w tym tekście. Zwróćmy uwagę przede wszystkim na wątek kobiecy odnoszący się do obrazu Boga, który według Dentièrre każdy nosi w sobie, czyli zarazem mężczyźni, jak i kobiety. Na tym stwierdzeniu kończy się przedmowa podpisana inicjałami „M.D.”²².

Dzieło historyczne *Wojna i wyzwolenie Genewy*

Autorstwo *Wojny i wyzwolenia Genewy*, jak już zauważyłem, przypisywano na początku Antoine'owi Fromentowi. Analizy porównawcze wykazały jednak, że Froment nie mógł być jego autorem, lecz sama Marie²³.

W dziele tym przedstawione są dzieje reformacji genewskiej. W rozdziale pierwszym scharakteryzowane zostają relacje między Genewą a Sabaudią do czasów przyjazdu Farel'a do Genewy w październiku 1532. Rozdział drugi opisuje zamieszki miejskie i dysputy teologiczne, które poprzedziły przyjęcie reformacji latem 1535 roku. Wreszcie, w rozdziale trzecim, czytelnik znajduje deskrypcje walk między dużym obozem rzymskokatolickim a małą frakcją reformowaną oraz zaskakujące zwycięstwo tej ostatniej.

²² Więcej na ten temat: S. Ticconi, *Marie Dentièrre: la modestie des femmes. Etude littéraire d'un opuscule contenant une épître de Marie Dentièrre, un sermon de Jean Calvin sur 1 Tim 2, 9-11 et une traduction resumée du De Habitu Virginum de Saint Cyprien*, 1996 [nieopublikowana praca doktorska], s. 25-59. W przypisywaniu autorstwa przedmowy do kazania J. Kalwina Marie Dentièrre z ostrożnością podchodzi J.-F. Gilmont w swojej pracy *Épître de M[arie] D[entièrre?]*, [w:] R. Peter, J.-F. Gilmont, *Bibliotheca calviniana: les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, t. 2, Genève 1994, 61/1.

²³ I. Graesslé, *op. cit.*, s. 10.

Poza wątkiem historycznym, w traktacie tym do warstwy narracyjnej nadbudowana została interpretacja teologiczna – końcową wygraną osiągnięto jedynie dzięki interwencji Boga. Autorka traktuje to zwycięstwo wprost jako dzieło samego Boga, który pokazuje w ten sposób swoją moc wspomagającą „sprawy uznane przez ludzi za beznadziejne”²⁴.

Traktat ten spotkał się z krytycznym przyjęciem historyków i historyczek, albowiem autorka mija się w nim niekiedy z faktami. Niemniej Madeleine Lazard podkreśla, że daje się w nim wyczuć pewne „zawadiackie usposobienie, porządną formację intelektualną i teologiczną oraz dobrą znajomość Biblii”²⁵. Przyjrzyjmy się więc bliżej kompetencjom teologicznym kobiety z Tournai.

Dzieła teologiczne

Rada miasta uparcie przypisywała autorstwo *Bardzo potrzebnego listu*, podobnie jak i *Wojny*, Antoine'owi Fromentowi, choć ten od początku tłumaczył, że autorką traktatu jest jego małżonka Marie Dentièrre²⁶. Jak już wspominałem, swoje dzieło Marie zadedykowała królowej Małgorzacie de Valois. Poza próbą obrony Jana Kalwina i Wilhelma Farela, traktat ten wnosi pewne novum do ówczesnego pisarstwa teologicznego (nie będę opisywał tutaj szczegółowo wpływów innych dzieł na traktat Dentièrre, nie miałyby to większego sensu; bardzo szczegółowo zresztą uczyniła to Irena Backus w swoim artykule poświęconym kobiecie z Tournai²⁷). Dość zwięzły traktat *Bardzo potrzebny list* składa się z trzech części. Każda z nich porusza inny temat i stanowi odmienny gatunek literacki. Jak zauważa Backus: „Łączy je jednak feminizm o wiele radykalniejszy niż feminizm pisarek tamtej epoki”²⁸.

Najbardziej interesującą zdaje się część zatytułowana *Obrona kobiet*, która nawiązuje do tradycji literackiej rozpowszechnionej głównie we Francji od XIII wieku: spisywano wówczas traktaty lub komponowano poematy, które miały na celu udowodnienie, za pośrednictwem przykładów biblijnych, że kobietom przypisywano inną godność niż mężczyznom.

Zwróćmy jeszcze uwagę, podążając za Ireną Backus, że „traktat ten, choć źle uporządkowany i eklektyczny, odzwierciedla sumę wiedzy teologicznej Marie Dentièrre”²⁹. Zastanówmy się zatem jakie jest jego główne przesłanie teologiczne.

²⁴ M. Dentièrre, *La Guerre et Deslivrance...*, s. 309.

²⁵ M. Lazard, *Deux sœurs ennemies, Marie Dentièrre et Jeanne de Jussie: nonnes et réformés à Genève*, [w:] *Les Réformes, enracinement socio-culturel*, B. Chevalier, S. Sauvat (red.), Paris 1985, s. 239–240.

²⁶ I. Backus, *op. cit.*, s. 181.

²⁷ *Ibidem*, *passim*.

²⁸ *Ibidem*, s. 183.

²⁹ *Ibidem*, s. 189.

Przesłanie teologiczne *Bardzo potrzebnego listu*

Główna teza autorki polega na domaganiu się prawa głosu dla kobiet podczas publicznych zgromadzeń oraz prawa do przekazywania Słowa Bożego przez kobiety... wśród kobiet. Dla wielu badaczy, między innymi dla profesorki Natalie Zemon Davies, chęć głoszenia Dobrej Nowiny wśród kobiet, na którą powołuje się Dentièrre, jest pewnego rodzaju „strategicznym kamuflażem”, bowiem w dalszej części *Bardzo potrzebnego listu* teologini sugeruje, że kobiety nie są wcale mniej godne i utalentowane na tym polu niż mężczyźni³⁰.

Zanim jednak autorka przejdzie do meritum i przedstawi swoje argumenty, zwraca uwagę na mizoginię Kościoła swoich czasów, nie szczędząc przy tym sarkazmu:

Tyłu wśród nich doktorów, tyłu mędrców, tyłu wielkich kapłanów, tyłu profesorów uniwersyteckich przeciwko nam biednym kobietom, jakże cały ten świat nami gardzi i nas odrzuca³¹.

Albo dalej: „Czyżbyśmy posiadali dwie Ewangelie? Jedną dla mężczyzn, drugą dla kobiet?”³². Tutaj Dentièrre powołuje się na Gal 3,28, w którym czytamy: „Nie masz Żyda ani Greka, nie masz niewolnika ani wolnego, nie masz mężczyzny ani kobiety; albowiem wy wszyscy jedno jesteście w Jezusie Chrystusie”.

Dentièrre przywołuje również sławne i godne szacunku kobiety występujące w Biblii, wymienia Sarę, Deborę, matkę Mojżesza, Rut, Królową Szabat, Marię, Elżbietę, Samarytankę oraz Marię Magdalenę. Każdą przywołuje, opisuje i zwraca uwagę na jej wiarę i zgodne z jej zasadami życie. Co więcej, sylwetkę każdej z nich zestawia z mężczyznami, którzy często w Biblii bywają o wiele mniej prawi, dobrzy i... godni.

Marie Dentièrre, jako kobieta o szerokich horyzontach, traktuje również bardzo poważnie naukę o powszechnym kapłaństwie wszystkich wiernych. Przywołajmy tutaj jeszcze pewne odkrycie dokonane przez Isabelle Graesslé³³. Istnieją dwa wydania traktatu teologini z Tournai: wydanie genewskie oraz wydanie znajdujące się w bibliotece Mazarine. Poza różnicą w podpisie – wydanie genewskie podpisane jest jedynie inicjałami M.D., podczas gdy w wydaniu Mazarine widnieje pełne imię i nazwisko autorki – znajdujemy w nim dodatkowe zdanie. W części, w której Dentièrre tłumaczy królowej powody, dla których podjęła się napisania swojego traktatu pojawia się ten fragment:

I również, aby dodać odwagi mojej małej córce, a waszej chrześniacze, w przekazaniu drukarzom małej gramatyki hebrajskiej, którą napisała po francusku dla pożytku

³⁰ N. Zemon Davies, *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975, s. 93 i nast.

³¹ Zob. M. Dentièrre, *Epître très utile...*, s. 381.

³² *Ibidem*, s. 383.

³³ I. Graesslé, *op. cit.*, s. 14.

i korzyści innych małych dziewczynek. A przede wszystkim dla księżnej córki mojej Pani, do której jest adresowana. Jak bowiem wiemy, płęć żeńska jest haniebniejsza od tej drugiej, nie bez przyczyny³⁴.

Przypuszczać możemy za Graesslé, że manuskrypt *Bardzo potrzebnego listu* wysłany do królowej Małgorzaty zawierał tę właśnie małą gramatykę, która wśród gramatyk tamtych czasów wyróżniała się tym, że była napisana nie po łacinie, lecz po francusku. Jak zauważa Graesslé, „feminizm” Dentièrre

polegał nie tylko na domaganiu się dla kobiet równości w dostępie do wiedzy religijnej, głównie biblijnej, lecz przyjmował postać konkretnych działań pedagogicznych podjętych wobec małych dziewczynek, przyszłych czytelniczek i interpretatorek Pisma³⁵.

Podsumowanie

Konkludując, zauważmy za Cynthią Skenazi, że oryginalność i nietuzinkowość Marie Dentièrre, którą uznaje się w kalwinizmie za nowe – aczkolwiek późne – i odosobnione zjawisko świeckiej teologini³⁶, polega na tym, że

miejsce tradycyjnego obrazu chrześcijanki, jako kobiety skromnej, biernej i cichej, zajmuje ideał kobiety, która łączy się z kaznodziejami w ich wysiłkach mających na celu wpisanie wiary w realia rzeczywistości społecznej³⁷.

To czyni z niej prawdziwą niepokorną reformatorkę i jedną z prekursorów teologii feministycznej; teologii feministycznej, która w przyszłości będzie stanowić narzędzie do transformacji patriarchalnej i fallocentrycznej rzeczywistości kościelnej.

Bibliografia

- Backus I., *Marie Dentièrre: un cas de féminisme théologique à l'époque de la Réforme?*, „Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français” 1991 (137), s. 177–195.
Correspondances des Réformateurs, t. 6, nr 847, A.-L. Herminijard (ed.), Georg, Genève 1883.
Dentièrre M., *Epître très utile, faite et composée par une femme chrestienne de Tornay, envoyée à la Roynne de Navarre, soeur du Roy de France. Contre Turcz, Juifs, Infideles, Faulx chrestiens, Anabaptistes et Lutheriens*, [w:] *Correspondances de Réformateurs*, t. 5, nr 785, A.-L. Herminijard (red.), Georg, Genève 1878, s. 295–305.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, s. 14–15.

³⁶ I. Backus, *op. cit.*, s. 180.

³⁷ C. Skenazi, *op. cit.*, s. 11.

- Dentière M., *Épître très utile, faicte et composée par une femme chrestienne de Tornay, envoyée à la Royné de Navarre, soeur du Roy de France. Contre Turcz, Juifs, Infideles, Faulx chrestiens, Anabaptistes et Lutheriens*, [w:] *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève*, t. 20, A. Rilliet (red.), Fischbacher, Genève 1879–1888, s. 378–384.
- Dentière M., *La Guerre et Deslivrance de la ville de Genesve*, [w:] *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève*, t. 20, A. Rilliet (ed.), Société d'histoire et d'archéologie de Genève, Genève 1879–1888, s. 309–378.
- Douglass J. D., *Women, Freedom and Calvin*, Westminster Press, Philadelphia 1985.
- Graesslé I., *Vie et légendes de Marie Dentière*, „Bulletin du Centre Protestant d'Etudes” 2003 (55), nr 1, s. 3–24.
- Hornus J.-M., Peter R., *Calviniana rarissima du Fonds Medard à Lunel*, „Etudes théologiques et religieuses” 1979, nr 54, s. 1–32.
- Jussie J. (de), *Le Levain du Calvinisme ou commencement de l'hérésie de Genève, fait par Révérende Soeur Jeanne Jussie, lors Religieuse à Sainte Claire de Genève, et apres sa sortie Abbessé au Couvent d'Anyssi*, Fick, Genève 1865.
- Kemp W., Derosiers-Bonin D., *Marie d'Ennetières et la petite grammaire hébraïque de sa fille d'après la dédicace de l'Épître à Marguerite de Navarre (1539)*, [w:] *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, t. 51, Droz, Genève 1998, s. 117–134.
- Lazard M., *Deux soeurs ennemies, Marie Dentière et Jeanne de Jussie: nonnes et réformés à Genève*, [w:] *Les Réformes, enracinement socio-culturel*, B. Chevalier, S. Sauvat (red.), Editions de la Maisnie, Paris 1985, s. 223–249.
- Peter R., Gilmont J.-F., *Bibliotheca calviniana: les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, t. 2, Droz, Genève 1994.
- Petremand J., *Les vies manuscrites et la tradition farellienne*, [w:] *Guillaume Farel, 1489–1565. Biographie nouvelle*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel 1930, s. 48–59.
- Skenazi C., *Marie Dentière et la prédication des femmes*, „Renaissance et Réforme” 1997, nr 1 (21), s. 5–18.
- Ticconi S., *Marie Dentière : la modestie des femmes. Etude littéraire d'un opusculé contenant une épître de Marie Dentière, un sermon de Jean Calvin sur 1 Tim 2,9–11 et une traduction resumée du De Habitu Virginum de Saint Cyprien*, 1996 [nieopublikowana rozprawa doktorska].
- Zemon Davies N., *Society and Culture in Early Modern France*, Standford University Press, Standford 1975.

Biogram

Łukasz P. Skurczyński – absolwent Państwowego Instytutu Języków i Kultur Wschodu w Paryżu (2003) oraz Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (2009). Od 2014 roku doktorant Wydziału „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 2012–2014 pełnił funkcję świeckiego kaznodziei Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP. Publicysta i członek redakcji „Miesięcznika Ewangelickiego”. Publikował między innymi w „Jedności”, „Kalendarzu Ewangelickim”, „Roczniku Teologicznym ChAT” oraz portalach internetowych poświęconych kulturze i religii. Współpracuje z Polskim Radiem RDC. Działacz społeczny i ekologiczny.